

EMEVÎLER DÖNEMİNDE BEŞERÎ BİLİMLER

Fatih ERKOÇOĞLU¹

Öz

41 (661) yılında Muâviye b. Ebû Süfîyân tarafından kurulan Emevî hanedanı takriben bir asır sonra, son halife Mervân b. Muhammed'in öldürülmesiyle tarihe karışarak, yerini Abbâsî hanedanına bırakmıştır. Bu dönemi "fetihler çağı" olarak iki kelime ile ifade etmemiz mümkündür. Gerçi sadece fetihler değil, İslâm dünyasını ilgilendiren pek çok önemli olay yine bu dönemde vuku bulmuş olup, sonuçları itibariyle de bu olaylar hala günümüzü etkilemeye devam etmektedir. Biz burada Emevîler döneminin siyasi olaylarından ziyade bu hanedan döneminde ortaya çıkan bazı bilimsel gelişmeleri, ilk dönem İslam tarihi kaynaklarında yer alan malumat ışığında ele almak istiyoruz. Burada ilk olarak Müslümanların fethettikleri İskenderiye ve Cündişapur gibi şehirlerden yer yer bahsedilecek, daha sonra da bilhassa bu dönemde tıp ve kimya ile ilgili gelişmeler ve yapılan çeviriler üzerinde durulacak, bu ilmi gelişmelerde aktif rol üstlenen Emevî prensi Hâlid b. Yezîd'in hayat hikâyesine de bir miktar yer verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Emevîler, bilim, kimya, tıp, Hâlid b. Yezîd

Humanities In The Umayyad Period

Abstract

The Umayyad dynasty was founded by Muawiyah b. Abu Sufyan in 41 (661), about a century later, the dynasty became history, when the last caliph Marwan b. Muhammad was killed, and replaced with the Abbasid dynasty. It is possible to express this period in two words as "the period of conquests". However, not only the conquests but also many important events concerning the Islamic World took place in this period, and as a result, these events still affect the present day. In this paper we want to deal with some scientific developments that emerged during the Umayyad dynasty, rather than the political events of the Umayyad period, in the light of the historical sources of Islamic history. Firstly, cities such as Alexandria and Jundishapur, which were conquered by Muslims, will be partly mentioned and then, especially in this period, the developments and translations related to medicine and chemistry will be emphasized. The life story of the Umayyad prince Khalid b. Yazid, taking an active role in these scientific developments, will also be included.

Keywords: Umayyads, science, chemistry, medicine, Hâlid b. Yezîd

1 Prof. Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü, fatiherkocoglu@hotmail.com

Giriş

Hz. Muhammed (sav)'in vefatıyla birlikte, halifelerinin idaresindeki İslâm devleti, Arap Yarımadası dışına doğru hızlı bir şekilde yayılmış; Irak, Suriye, Filistin, Mısır ve İran toprakları Müslümanların hakimiyeti altına girmiştir.

İlk İslam fetihlerinde birçok bilim merkezinin bulunduğu şehirler Müslümanların eline geçmişti. Hulefâ-yı Râşidîn ve bilhassa Emevîler dönemlerinde Müslümanların, gayrimüslimlerin sahip oldukları bu bilim kurumlarına zarar vermedikleri gibi buralarda yapılan bilimsel faaliyetleri teşvik dahi ettikleri ve devlet idarecilerinin mevcut kurumlardan istifade etmeye çalıştıkları fark edilmektedir.

Bu önemli merkezlerden birisi de Amr b. el-Âs tarafından Şevvâl 21/Eylül 642 tarihinde fethedilen İskenderiye'dir. O günlerde Amr'ın, Halife Ömer'in emriyle meşhur İskenderiye Kütüphanesi'ni yakırdığına dair bir iddia ortaya atılmış ise de bunun doğru olmadığı, gerçekte bu kütüphanenin milattan 47 yıl önce Sezar'ın şehri tahribi esnasında bir kaza sonucu yandığı, ayrıca hicretten takriben 200 sene önce İskenderiye piskoposu ile papaz ve rahipler tarafından kasıtlı olarak tahrip edildiğinin tespiti ile çürütülmüştür. (Mansur, 1995, s. 41-45; es-Seyyid, 2000, c. XXII, s. 574).

Müslümanlar, fetihlerle ele geçirilen bölgelerde idarî, askeri ve denizcilikte olduğu gibi birçok konuda bölge insanından faydalanmışlardır. Aslında eski yönetimin pek çok kurumu gibi eğitim sistemi de yerinde durmaktaydı. Zira Süryanice konuşan Hıristiyanlar, hem Monofizitler, hem de Nastûrîler çok uzun süre önce İskenderiye'deki geç Yunan okulunun müfredatını benimsemişler, Yunanca'yı da öğrenmişlerdi. Aristoteles'i, Platon'u, Porphyros'u, Homeros'u ve diğer pek çok yazarı okumuşlardı (Vryonis, 1999, s. XVII, s. 41, 42).

İslâm fetihleri öncesinde Bizans ve Sâsânîler tarafından harâc kayıtları, bölge halkının diline göre tutulmaktaydı. Fetihler sonrasında da divân kayıtları bölge dilleri ile yazılmaya devam etmişti. (Fisher, 1959, s. 78; Aykaç, 1997, s. 125; Hawting, 2000, s. 63). Buna göre Irak bölgesinde kayıtlar Farsça, Şam ve Mısır'da Rumca olarak yapılmaktaydı (es-Sehavî, 1983, s. 97) ve bürokraside ise ağırlıklı olarak gayrimüslim nüfus istihdam edilmekteydi (Hawting, 2000, s. 64).

Kur'ân dili olan Arapça'nın giderek bu dönemlerde yaygınlık kazandığı görülmektedir. Her ne kadar eski Bizans uygulamalarını devam ettirdikleri görülen Emevîler, Yunanca'yı yönetim dili olarak kullanmayı Abdülmelik b. Mervân'ın halifeliğine (65-86/605-705) kadar büyük ölçüde devam ettirmişlerdir. (Fisher, 1959, s. 78; Gutas, 2003, s. 28; Lapidus, 2002, s. 107) Onun, para reformunu gerçekleştirdikten sonra (Hallâk, 1986, s. 104) yine bununla bağlantılı olarak divânları Arapçalaştırılması hareketine girişmesi ile bu uygulama sona ermiştir (Barthold,

1963, c. VII-1, 2, s. 122; Hallâk, 1986, s. 104. Toynbee, Abdülmelik b. Mervân'ın bir dil tekeli zorla kabul ettirdiğini belirtmektedir (Toynbee, 1978, c. II, s. 326, 327) Devlet hazinesi sicilleri Arapçaya çevrildiği gibi, idari metinlerin de Arapça yazılması emredildi. Her ne kadar bu çeviri faaliyeti idari olsa da belki de ilk çevirilerin bu metinler ve kayıtlardan oluştuğu söylenebilir. Böylece Abdülmelik'in yapmış olduğu reformla Arapça bürokrasi dili haline getirildi ve Arapça devletin resmi dili oldu. (Abbot, 1957, c. I, s. 3)

Bu reform hareketiyle Arap dili İslâm dünyasında geniş yayılma imkânı buldu. Abdülmelik'in Arapçalaştırma hareketi bu haliyle ilk planlı tercüme faaliyeti olarak değerlendirilebilir. Bundan dolayı da İslam dünyasındaki ilk tercüme faaliyetlerinin Abbâsîler de değil, Emevîler zamanında başladığı rahatlıkla söylenebilir. Bu tercüme faaliyeti ile birlikte Rumca, Kıptice ve Farsçadan birçok kelime ve kavram Arap diline geçti. (Hallâk, 1986, s. 123, 124) Bu faaliyetle birlikte bilimsel eserlerin de Arap diline nakledilmesi sürecinin başladığı ifade edilebilir.

Tabîbler ve Çeviri Faaliyetleri

İnsan için beden sağlığı hayati bir önem taşıdığından, sağlıklı olma yollarını araştırma her zaman insanın temel çabalarından olmuştur. Bu bağlamda Hz. Peygamber'den sadır olan sözlerde sağlığın önemi, tedavinin meşruiyeti ve koruyucu hekimlikle ilgili tavsiyelerin yer alması önemlidir (Pormann, 2000, c. XLI, s. 95, 96). "Tıbb-ı Nebevî" olarak adlandırılan bu anlayış ile temel unsurlarını kehanet, sihir, muska ve tılsım gibi şeylerin oluşturduğu dönemin tıp anlayışı arasında bazı önemli farkların olduğu anlaşılmaktadır. Hz. Peygamber, şifanın Allah tarafından verildiğini vurgulayarak dualarında şifa isteğinde bulunmuş, tedaviyi bir ilahî emir olarak görmüş ve tedavi için hekimlere başvurulması gerektiğini de söylemiştir. (Tekineş, 2012, c. XLI, s. 86) Diğer taraftan Urve b. Zübeyr'in teyzesi Hz. Aişe'ye sorduğu bir soruda; "Ey anneciğim! Senin (yüksek) anlayışına şaşırıyorum; çünkü sen Resulullah'ın eşi, Ebu Bekir'in kızıydın. Şiir ve tarih bilgine de şaşırıyorum; zira Ebu Bekir'in kızıydın ve Ebu Bekir bu konularda en bilgili kimse idi. Ancak tıp bilgine şaşırıyorum; bunu nasıl ve kimden öğrendin?" Hz. Aişe bunun üzerine yeğeni Urve'nin omzuna vurarak şu cevabı vermiştir: "Urveciğim! Resulullah ömrünün sonunda hastalandığında her taraftan Arap heyetleri gelirdi. Onlar (tıp ile ilgili) önerilerde bulunur, ben de Hz. Peygamber'i onlarla tedavi ederdim." (Ahmed b. Hanbel, 1992, c. VI, s. 66) ifadesinden anlaşıldığı üzere Tıbb-ı Nebevî olarak adlandırılan Hz. Peygamber'in tıp ile ilgili söylediklerinin büyük kısmının peygamberlik ve vahiy ile bağlantılı olmadığı, tamamıyla O'nun içinde yaşadığı toplumun tecrübe ve bilgi birikimine dayandığı anlaşılmaktadır. (Hadislerle İslam, 2014, c. I, s. 129) Bundan dolayı da çok erken bir dönemde Müslümanların, yeni fethettikleri coğrafyaların tıp tecrübelerini hemen sahiplenmek

istemelerinden, o günkü Arap geleneğinin tıp tecrübesinin yeterli olmaması şeklinde anlamamız mümkün olabilir.

Hz. Ömer döneminde kurulan Kûfe'nin, Hîre şehrine yakın olması dolayısıyla zamanla burada tıp, eczacılık, veterinerlik ve felsefe gibi birçok ilim dalının geliştiği, burada yaşayan birçok Yahudi ve Hıristiyan'ın bu ilim dallarıyla meşgul olduğu ifade edilmektedir. Muâviye b. Ebî Süfyân'ın Kûfe valisi Ziyad b. Ebîhi'nin, kangren olan parmağının, cerrahi yöntemle kesilmesinde olduğu gibi tıbbî bilginin burada ileri seviyede olduğu görülmektedir (Aycan, 2000, c. II-6, s. 217).

Speros Vryonis kültürel alışverişin işlevsel bir olgu olduğunu, ödünç alınan unsurların ödünç alanların toplumunda çeşitli fonksiyonlar gördüğünü belirtmekte ve Müslümanların, Bizans uygarlığındaki Hıristiyan unsurlardan genel olarak uzak durduklarını; fakat özellikle bu uygarlığın eski Helenistik mirasından da etkilendiklerini ve Helenistik uygarlığının yararlı kısımlarını da kendi kültürlerine kazandırdıklarını söylemektedir (Vryonis, 1999, c. XVII, s. 40, 41).

Özellikle Yunan tıbbi, halife ve saray çevresi için çok önemli bir yere sahipti. Zira yönetici sınıf için gelişmiş bir tıbbî sistem daha iyi, daha sağlıklı ve daha uzun bir yaşam için büyük bir ihtiyaç olarak görülüyordu (Vryonis, 1999, c. XVII, s. 40, 41). Ne var ki Yunan ilminin daha ziyade İskenderiye'de yoğunlaşmasına rağmen, daha önce zikredildiği üzere buradaki son derece mutaassıp Hıristiyanların varlığı dolayısıyla, pek fazla ilerleme kaydedemediği, Mısır üzerinden başka yerlere taşındığı nakledilmektedir. Bilhassa tıp bilimi çok uzun süreden beri Suriye Hıristiyanlarının tekelinde bulunuyordu ve bunlar Yunan tıp metinlerinin özellikle Süryani dilinden Arapçaya çevrilmesinde önemli bir görev üstlenmişlerdi (De Lacy O'leary, 1971, s. 41; Vryonis, 1999, c. XVII, s. 42, 43).

İskenderiye'nin yanı sıra diğer taraftan tarihi çok eskilere dayanan Cündişâpur kenti de önemli bir tıp merkezi idi. Şehir, İran'ın Huzistan bölgesinde Kazerun yakınlarında Sâsânî hükümdarı I. Şâpur b. Erdeşir (241-273) tarafından kuruldu. Şâpur, Romalılar ile Sâsânîler arasında çıkan savaş sonucunda, esir edilen Roma ordusunu ve Suriye'den getirilen sanatçılar, işçiler ve alimlerden oluşan kalabalık bir grubu şehre yerleştirdi. Bilahare İslâm dünyasında Enûşirvân b. Hâlid olarak bilinen I. Hüsrev (531-579) şehirde felsefe, tıp ve diğer ilimlerin okutulduğu bir mektep kurmuş ve onun döneminde Cündişâpur büyük bir ilim merkezine dönüşmüştür. 592 yılında Atina'dan sürülen yeni eflatuncu sekiz filozofun tam bir fikir hürriyetinin yaşandığı Cündişâpur'a gelip yerleşmeleri de buna katkı sağlamıştır (Uslu, 1993, c. VIII, s. 117, 118).

Yunan bilimini Müslümanlara ulaştırılanların Cündişâpur'da yetişen Nasturî Hıristiyanların olduğu, bunların Yunan tıbbıyla İslâm tıbbi arasında köprü vazifesi gördükleri ifade edilmektedir. İslâm'ın doğuşuna yakın bir zamanda Cündişâpur'da İslâm düşüncesini derinden etkileyecek bir buluşmanın varlığı fark edilmektedir (Mayerhof, 1935, s. 8, 9).

Zamanla sadece İran'ın değil, komşu devlet ve milletlerin de cazibe merkezi haline gelen Cündişâpur'da Arapların tabibi olarak belirtilen ve Hz. Peygamber döneminde de gören Haris b. Kelede'de tahsil görmüştür. Hâris'in, İran Kısrası Enûşîrvân'ın dikkatini çektiği ve onunla tıp üzerine sohbet ettiği de aktarılmaktadır. Büyük bir şöhret ve paraya kavuştuktan sonra doğum yeri olan Tâif'e dönen Hâris'in, bir süre burada hekim olarak çalıştığı belirtilmektedir. İslâm'ı kabul ettiğine dair kesin bir bilginimiz olmamakla birlikte Hz. Peygamber'le görüştüğü, Hz. Muhammed'in onun hekimliğine güvendiği, hastalanan sahabesine kendisini tavsiye ettiği nakledilmekte, Veda haccında rahatsızlanan Sad b. Ebi Vakkâs'ı da onun tedavi ettiği belirtilmektedir. (Köşe, 1997, c. XVI, s. 198).

Cündişâpur'un Hz. Ömer döneminde (17/638) Ebu Musa el-Eşârî tarafından barış yoluyla fethedildiği bilinmektedir. Müslümanların ele geçirdikleri bu tıp merkezinin faaliyetlerini serbest bıraktıkları gibi buradan mezun olanlardan yararlanmaya çalıştıkları da nakledilmektedir (Yâkut el-Hamevî, trx, c. II, s. 198; Uslu, 1993, VIII, s. 118).

Hıristiyan olup Cündişâpur'da eğitimini tamamlayan Ebu'l-Hakem'in Hz. Osman zamanında, Medine'de doktorluk yaptığı rivayet edilmektedir. Onun Hz. Osman'ın muhasarasında, isyancılardan korkarak Dımaşk'a gittiği, burada Emevî devletinin kurucusu Muâviye'nin de doktorluğunu yaptığı zikredilmektedir (Aycan, 2000, c. II-6, s. 216). Çeşitli hastalıklar kadar zehirlerle ilgili de mütehasıs olduğu anlaşılan Ebu'l-Hakem'in Hukne (lavman), Hacamat (kan aldırma) ve Keyy (dağlama) konularında uzman olduğu, ayrıca o dönemde kanın durdurulması için yaranın sıkıca bağlanması, kanı pıhtılaştırmak için uzun süre soğuk suya sokulması gibi yöntemlere de sıkça başvurduğu anlaşılmaktadır (Aycan, 2000, c. II-6, s. 219, 220). Muâviye'nin Ebu'l-Hakem'e büyük güven duyduğu da ayrıca belirtilmektedir (İbn Ebu Usaybi'a, trz, s. 157-159).

Muâviye'nin oğlu Yezîd'i hac emiri tayin etmesiyle Ebu'l-Hakem'in de onun yanında Mekke'ye gitmesinden, bilâhare Müslüman olduğu anlaşılmaktadır. İbn Ebû 'Usaybi'a, Halife Abdülmelik'in vefatı esnasında hemen yanı başında bulunan doktorun Ebû'l-Hakem olduğunu belirtmektedir. Ailesinde yine kendisi gibi tabiblerin bulunduğu zikredilen Ebû'l-Hakem'in 105 yıl yaşadığı ve Abbâsîler'in ilk dönemini gördüğü rivayet edilmektedir (İbn Ebu Usaybi'a, trz, s. 175).

Tıp ile ilgili olarak ilk telif ve çeviriler de Emevî devletinin kurucusu Muâviye b. Ebi Süfyân zamanında başlamıştır. Rum kökenli bir Hıristiyan olan İbn Asâl en-Nasrânî (ö. 46/666) Cündişâpur tıp merkezinden mezun olmuş, bilahare Suriye'ye yerleşmiş, uzun yıllar Dımaşk'ta yaşamış ve burada büyük şöhret kazanmıştır. Halife Muâviye ile de dostluk kurduğu anlaşılan İbn Asâl'ın, Yunanca ve Süryanice'den pek çok eseri kullanarak *Müfred ve Mürekep İlaçlar ve Kuvvetleri* isimli eserini kaleme aldığı, halifenin de, onun bu eserinde kaynak olarak kullandığı eserlerin birkaçını Arapça'ya tercüme etmesini istediği ifade edilmektedir (Fazıl Halil İbrahim, 2001, c. VII, s. 188).

İbn Asâl'ın, Hâlid b. Velid'in oğlu Suriye bölgesinde oldukça etkin bir kişi olan Abdurrahman'ın zehirlenerek ölümünden sorumlu tutulmasından dolayı kabilesi Mahzûmoğulları tarafından 46/666 yılında öldürüldüğü nakledilmektedir. Abdurrahman'ı kendisine tehdit oluşturduğu için Muâviye'nin İbn Asâl'e zehirlettiği belirtilmektedir (İbn Ebu Usaybi'a, trz, s. 153-157).

Bu dönemde halifelerin, tedavilerinde Yahudi ve Hıristiyan doktorlardan faydalanmaya devam ettikleri anlaşılmaktadır. Mâsercis isimli tabib de Mervân b. el-Hakem döneminde vazife icra etmiştir. Kendisinin Basralı bir Yâhudi ya da Süryanî olduğuna dair bir ihtilaf vardır. Mâsercis, eğitimini Cündişâpur'da tamamlamış, Ahron el-Kas'ın tıp hakkındaki özlü bilgiler kitabı *Kunnâş'ı* (Gutas, 2003, s. 34) Süryâniceden Arapçaya çevirmiştir. (İbn Cülcül, 1955, s. 61; el-Kıftî, 1999, s. 89; İbn Ebu Usaybi'a, trz, 232). Otuz makaleden oluşan bu kitaba, kendisi de iki makale ilave etmiştir (İbnü'n-Nedîm, 1997, s. 358; el-Kıftî, 1999, s. 80; ez-Zûr, 1971, s. 186) Daha sonra Ömer b. Abdülaziz'in bu kitabı Hazâinu'l-Kütüb'de (kütüphanede) bulunduğu, 40 günlük bir çalışmayla, çeviriyi gözden geçirttikten sonra insanların yararına sunduğu belirtilmektedir (İbn Cülcül, 1955, s. 61) Fazıl Halil İbrahim, Mâsercis'in çevirdiği bu kitabın Mervân döneminde değil de Abdülmelik döneminde çevrilmiş olması ihtimali üzerinde durmaktadır. Zira Mervân'ın halifeliğinin oldukça kısa olması ve bu süre zarfında da onun iç savaşla uğraşması bu çevirinin oğlunun döneminde yapılmış olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir (Fazıl Halil İbrahim, 2001, c. VII, s. 188).

İbnü'n-Nedîm, Mâsercis'in *Kitâbu Kuvvâ'l-Et'ime ve Menâfi'uhâ ve Madarruhâ* (Yemeklerin kuvveti, faydaları ve zararları kitabı), *Kitâbu'l-Akâkîr ve Menâfi'uhâ ve Madarruhâ* (İlaç özlerinin faydaları ve zararları kitabı) isimli kitapları olduğundan bahsetmektedir (İbnü'n-Nedîm, 1997, s. 358). Fazıl Halil İbrahim ise bunlara *Kitâbu'l-Ayn* (Göz hastalıkları kitabı) isimli başka bir kitabı daha eklemektedir (Fazıl Halil İbrahim, 2001, c. VII, s. 188).

Bu dönemde sarayda görev yapmış bir diğer doktor da Abdülmelik b. Ebcer el-Kenânî'dir. İskenderiye'de eğitimini alan İbn Ebcer aynı zamanda Ömer b. Abdülaziz'in arkadaşı idi. Ömer, Mısır valisi olan babası Abdülaziz'i ziyaretinde kendisi ile tanışmıştı. Alim ve tabip olan İbn Ebcer, Ömer b. Abdülaziz'in prensliği zamanında, onun vesilesi ile İslâm'a girmiştir. Ömer halife olunca 99/717 yılında İskenderiye'de bulunan felsefe, tıp ve kimya eğitimi (De Lacy O'leary, 1971, s. 33) veren okul, Antakya ve Harrân şehirlerine nakledilmiştir (İbn Ebu Usaybi'a, trz, 171). Böylece Antakya önemli ilim merkezlerinden olmuştur.

61/680 yılında İskenderiye'ye tıp tahsili için giden aslen Urfalı olan Yakub er-Ruhavî de bu dönemde adı geçen önemli tabiplerden birisidir. Yakub, döndüğünde Antakya tıp okulunun başına geçmiş ve 11 yıl boyunca da burada hocalık yapmıştır (Aycan, 2000, c. II-6, 221).

Bu dönemde meşhur olan diğer bir tabip ise aynı zamanda Irak valisi Haccâc'ın da arkadaşı olan Teyâzuk'dur (Belâzurî, 1996, s. XIII, 354). Aslen Yunanlı olan Teyâzuk'u saray tabibliğine halife Abdülmelik görevlendirdi. Zira halife onun tedavi usulüne güveniyordu (İbn Ebu Usaybi'a, trz, 161). Teyâzuk, Irak'ta kurduğu okulda Furât Şehnâsâ gibi önemli tabipleri yetiştirdi. Kıftî, onun yetiştirdiği birçok öğrencinin Abbâsîler zamanında görev yaptığından bahsetmektedir (el-Kıftî, 1999, s. 105). Teyâzuk 90/708-709 yılında Vâsit'ta vefat etti. Teyâzuk'un çocuğu için yazdığı *Kunnâşu Kebîr* ve ilaçların keyfiyeti, yapılış şekilleri ve bazı ilaçların isimlerini içeren *Kitâbu'l-İddâli'l-Edviyye* isimlerinde iki eseri bulunmaktadır (İbn Ebu Usaybi'a, trz, 162). Meşhur tabip Ebû Bekr b. Muhammed er-Râzî'nin (313/925), Teyâzuk'un bu eserinden faydalandığı zikredilmektedir. Teyâzuk'un Yunan tıp eserlerinden ya da bunların Süryanice çevirilerinden faydalandığı belirtilmekte ve bu arada onun bazı tıp metinlerini de Arapçaya çevirmiş olduğu ifade edilmektedir (Fazıl Halil İbrahim, 2001, c. VII, s. 187). Teyâzuk'un bilimsel buluşları ile de tanındığı, geliştirdiği humma hastalığını tedavi yöntemi ile şöhret kazandığı anlaşılmaktadır (Aycan, 2000, c. II-6, s. 217).

Teyâzuk'un Irak genel valisi Haccâc'a sağlıklı yaşam üzerine yaptığı tavsiyeler, İbn Ebû Usaybi'a'nın kitabında şöyle zikredilmektedir: "Ancak genç kadınla evlen, eti pişmeden yeme, ilacı ancak hastalandığından kullan, meyveyi olgunlaşmadan yeme, yemeği iyice çiğneyerek ye, gündüz yediğin zaman uyumanda bir sakınca yok; fakat gece yediğin zaman elli adım da olsa yürümeden yatma, ancak acıkınca ye, küçük abdestini tutma." (İbn Ebû Usaybi'a, trz, 179).

Yapılan çeviriler sonrasında Emevîlerin son dönemine doğru tıp sahasında Arapça eserlerin dahi telif edildiği bilgisi bulunmaktadır. Yezid b. Abdülmelik'in (101-105/720-724) doktoru Ahmed b. İbrahim'in tıbbâ dair bir eserinin olduğu kayıtlıdır (Aycan, 2000, c. II-6, s. 221).

Emevîler döneminde veterinerlikle (baytarlık) ilgili olarak, kurt düşen hayvanların tedavilerinde katran kullanıldığına dair bazı bilgilerin bulunduğu da belirtilmelidir (Aycan, 2000, c. II-6, s. 217).

Emevîler devrinde ilk hastanenin, 88/707 yılında halife Velid b. Abdülmelik tarafından kurulduğu zikredilmekte ise de (Yakûbî, 1993, c. II, 214; Terzioğlu, 1992a, c. VI, s. 163; Terzioğlu, 1992b, c. XVIII, s. 291; İhsanoğlu, 1999, s. 1) ilk hastanenin Abdülmelik döneminde tesis edildiğine dair de rivayetler bulunmakta olduğunu da burada belirtmekte fayda vardır (el-Halebî, 1997, c. II, s. 59). Velid'in bu hastahaneye maaşlı doktorlar tayin ettirdiği, cüzzâm hastalarını hastahane topladığı, hastalara ve görevlilere devlet tarafından erzak tayini yapıldığı da belirtilmektedir (Aycan, 2000, c. II-6, s. 218).

Emevî Prensi Hâlid b. Yezîd ve Kimya

İskenderiye'nin felsefe, tıp bilimleri ve kimya biliminin öğretildiği bir eğitim merkezi olduğundan bahsetmiştik. Emevî halifesi Abdülmelik döneminde bu merkeze muhtelif yerlerden insanlar ilim tahsili için gelmekteydi. Emevîler döneminde faaliyet içerisinde olan bu merkezle özellikle meşhur Emevî prensi Hâlid b. Yezîd'in yoğun bir teması söz konusudur.

41-48 (661-668) yılları arasında dünyaya geldiği tahmin edilen Hâlid ve kardeşlerini Ömer b. Nuaym el-Ansî'nin eğittiği zikredilmektedir. Ağabeyi II. Muâviye'nin 64 (683)'te veliahd tayin etmeden vefatı üzerine Câbiye'de² yapılan toplantıda Hâlid b. Yezîd halifelğe aday gösterilmiş, ne var ki yaşının küçüklüğü ve tecrübesizliği dolayısıyla önce Mervân'a ardından Hâlid'e daha sonra da Amr b. Saîd el-Aşdak'a biat edilmesi sağlanmıştı. Bu süre zarfında Hâlid b. Yezîd'e Humus valiliği verildi. Mervân'ın halife olması ile de hilafet, Emevî ailesinin Süfyânî kolundan diğer kol Mervânîlere geçmiş oldu. Mervân b. el-Hakem'in kısa süre sonra halifelik iddiası ile ortaya çıkan Abdullah b. Zübeyr'in sahip olduğu Mısır'ı zapt etmesi sonrasında, kendisinden sonra oğulları Abdülmelik ve Abdülaziz'e biat olması ile Hâlid'in halifelik hayali böylece bitmiş oldu (Taberî, 1997, III, s. 382-451; Erkoçoğlu, 2011, s. 35-43). Hâlid'in hayatının sonuna kadar Humus valiliğini sürdürdüğü ve 85 veya 86 (704-705) yılında yine burada vefat ettiği, sarayının yanındaki caminin haziresine defnedildiği nakledilmektedir (Zehebî, 2004, c. II, s. 1609, 1610).

Hâlid'in zeki, yiğit, cömert ve dindar bir kişi, diyalektiği iyi kullanan güçlü bir hatip olduğu belirtilmektedir. Kimyayı şiirle terennüm edecek kadar başarılı bir şair olduğu, ayrıca hadis rivayetine ilgi duyduğu ve beş adet hadis rivayet ettiği aktarılmaktadır. Bütün bunlara rağmen onun ilim tarihinde adını söz ettirmesinin asıl sebebi ise kimyaya duyduğu ilgi dolayısıyladır. O'nun Mervân'a kaptırdığı hilafeti ele geçirebilmek için gerekli olan parayı, madenleri altın ve gümüşe çevirme sanatı olan "san'a (simya)" ilmini öğrenmekle olacağını düşünerek, İskenderiye'de yetişen Rum kökenli Maryânus (Marianos Romenus) isminde bir alimi davet etmiştir (ez-Zûr, 1971, s. 179, 180; Aycan ve Sarıçam, 1993, s. 139) Hâlid'in Maryânus'un hocası olan İskenderiye'li rahip Staphon'a da tıp, nücûm ve kimya kitapları çevirttiği belirtilmektedir (İbnü'n-Nedîm, 1997, s. 434; Ferruh, 1965, c. XL-1, s. 146).

Dimitri Gutas, Emevîler döneminde, Ahron'un tıp kitabının somut kaygılarıyla çevrilmesinin dışında, diğer önemli örneğin Hâlid b. Yezîd'in simya, astroloji ve diğer bilimler hakkındaki Yunanca kitapları Arapça'ya çevirtmiş olmasını söyle-

2 Hz. Ömer'in meşhur hutbesini okuduğu, Dımaşk'ın vergi alınan köylerinden biri. Dımaşk şehrinin kapılarından birisi olan Bâbu'l-Câbiye ismi de bu mevziye nispetten dolaydır (Yâkût el-Hamevî, trz, c. II, s. 106). Suriye'nin Havran bölgesinde yer alan, Dımaşk'ın 80 km. güneybatısında bulunan bugünkü Nevâ şehrine çok yakın bir yerde kurulmuş olan tarihi şehirdir. Cahiliye döneminde Gassânîlerin idâre merkezlerindedir. Hz. Ebû Bekir devrinde Suriye bölgesi içerisinde ilk fethedilen yerlerdendir (Fayda, 1992, c. VI, s. 538).

mekte; fakat ardında da bunun sonradan uydurulmuş olduğunun kanıtlandığını belirtmektedir (Gutas, 2003, s. 34).

Emevî prensi Hâlid b. Yezîd'in kendisinin de Maryânus'tan ders aldığı, başta kimya olmak üzere akli ilimler alanında önemli birisi olarak temayüz ettiği, sonraki müellifler tarafından hep övgüyle bahsedilmesinden anlaşılmaktadır. Bundan dolayı da kendisine "Mervân ailesinin hekîmi" denildiği zikredilmektedir (İbnü'n-Nedîm, 1997, s. 300) Her ne kadar simyaya duyduğu ilgi dolayısıyla tercüme hareketini başlattığı belirtilse de, onun başta Maryânus olmak üzere birçok ilim adamı ile tanışıp görüşmesi ile daha farklı bir sürece girdiği fark edilmektedir.

İbn 'Asâkir'de zikredilen bir rivayet Emevî prensi Hâlid b. Yezîd'in kimya ile alakalı formasyonunun ne düzeyde olduğunu göstermektedir. Halife Abdülmelik'in huzurunda sular hakkında konuşulurken Hâlid, tatlı su ile tuzlu suyun nasıl oluştuğunu anlatmış, ardında da deniz suyunun nasıl artılacağından bahsetmiştir. O meclistekilere isterse bunu yapabileceğini söylemiştir. Suyu artıran kadar da her aşamasını teker teker göstermiştir (İbn Asâkir, 1996, c. XVI, s. 313) Bu da onun kimyayı iyi derecede bildiğinin kanıtı kabul edilmiştir.

İlme merakı olan Hâlid'in, dedesi Muâviye'nin kurduğu kütüphaneyi de devraldığı, zamanla yeni kitaplar ilave ederek daha da zenginleştirdiği nakledilmektedir. Daha sonra Velid b. Abdülmelik'in düzenlediği bu kütüphaneye bir kütüphaneci ile bir müstensihin tayin edildiği, kütüphanede görevli şahsın isminin Sa'd olduğu belirtilmektedir (Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, trz, XIV, s. 213; Erünsal, 2003, c. XXVII, s. 11).

Yukarıda Hâlid b. Yezîd'in iyi bir diyalektçi olduğundan bahsetmiş idik. Emevîler döneminde Müslümanlar ile Hıristiyan din adamları arasında muhtelif konularda tartışmaların vukû bulduğu, Hâlid'le ilgili olarak anlatılan şu rivayetten anlaşılmaktadır. Hâlid b. Yezîd bir gün Cezîreli bir rahiple karşılaşmış, rahip ona kimlerden olduğunu sormuştur. O da kendisinin Müslüman olduğunu söylemiştir. Rahip "Muhammed'in ümmetinden misin?" diye sorunca, Hâlid de "Evet" cevabını vermiştir. Bu sefer Râhip "Alimlerinden mi yoksa cahillerinden misin" diye sormuş, Hâlid de "Ne alimlerinden ne de cahillerindenim." cevabını vermiştir. Daha sonra rahip Hâlid'e şöyle bir soru sormuştur: "Sizler cennete girince orada yiyip içeceğinizi iddia ediyorsunuz? Ve de orada ne idrar ne de dışkı olmayacak!" Hâlid, rahibe şöyle cevap vermiştir: "Bu durum anne karnındaki çocuğun durumuna benzer. Allâh onun rızkını verir, fakat onda ne işeme ne de dışkı olur." Bunun üzerine rahip "Hani, sen bana alim olmadığını söylemiştin?" demiş, Hâlid de "Sana yalan söylemedim, ben ne alimim ne de cahil." cevabını vermiştir. Ardından rahip Hâlid'e başka bir soru yöneltmiştir: "Cennetin nimetlerinden yenilip içilmesine rağmen nasıl olur da bu nimetlerde bir eksilme olmaz?" Hâlid de cevap olarak şunları söylemiştir: "Bu durum hikmete benzemektedir. Sen ondan ne kadar şey öğrensen de onda bir azalma olmaz (İbn Asâkir, 1996, c. XVI, s. 308, 309).

Hâlid b. Yezîd'e nispet edilen eser sayısı ile ilgili olarak ihtilaflar olsa da İbnü'n-Nedîm kitabında Hâlid b. Yezîd'e nispet edilen muhtelif risale ve kitapların isimleri şöyledir: *Kitâbu'l-Harârât*, *Kitâbu's-Sahîfeti'l-Kebîr*, *Kitâbu's-Sahîfeti's-Sağîr*, *Kitâbu's-San'a* (İbnü'n-Nedîm, 1997, s. 434) Yine Hâlid'e nispet edilen kimyaya dair *Kitâbü Firdevsi'l-Hikme* adlı bir eserin de olduğu nakledilmektedir (Hıreysât, 1997, c. XV, s. 293).

Sonuç

İlk dönemlerden itibaren Müslüman idarecilerin, Arap yarımadası geleneğinden oluşan ve yer yer Hz. Peygamber'in sünnetine «tbb-ı nebevî" olarak geçen, tedavi usullerinden ziyade büyük oranda İskenderiye ve Cündişâpur ilim merkezlerinden mezun olan tabipleri ve onların yaptıkları ilmi çevirilerden faydalanma cihetine gittikleri anlaşılmaktadır.

Sonuç olarak Emevîler dönemini, Müslümanların beşerî ilimlerde bir hazırlık ve alt yapı oluşturma dönemi olarak değerlendirmek mümkündür. Müslümanların fetihlerle ele geçirilen topraklardaki kurum ve kuruluşlara zarar vermediği gibi onların çalışmalarını teşvik ettikleri, alanlarında uzman olan pek çok kişinin de sarayda istihdam edildiği görülmektedir.

Emevî hanedanının veliahtlarından olan Hâlid b. Yezîd'in de siyaseten pek varlığı görülmesi de dönemin ilim dünyasında adını duyurduğu fark edilmektedir.

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel, (1992). *Müsned*, I-VI, (Haz: Bedrettin Çetiner). İstanbul.
- Abbott, Nabia (1957). *Studies in Arabic Literary Papyri, Historical Texts*, Chicago.
- Aycan, İrfan (2000). Emevîler Dönemi Kültür Hayatında Bazı Beşerî İlimlerin Tarihsel Gelişimi, *Dini Araştırmalar*, II-6, 213-221.
- Aycan, İrfan ve Sarıçam, İbrahim (1993). *Emevîler* Ankara.
- Aykaç, Mehmet (1997), *Abbâsî Devleti'nin İlk Dönemi, İdârî Teşkilatında Divânlar (132-232/750-847)*, Ankara.
- Barthold, V. V. (1963). Caliph and Sultan, *The Islamic Quarterly*, VII-1, 2, s. 117-135.
- el-Belâzurî, Ahmet b. İsa b. Ca'fer (1996). *Kitâbu Cümeli min Ensâbi'l-Esrâf*, (Thk: Süheyl Zekkâr-Riyâd Ziriklî). Beyrut.
- De Lacy O'leary (1971). *İslâm Düşüncesi ve Tarihteki Yeri*, (Çev: Hüseyin Yurdaydın-Yaşar Kutluay), Ankara.
- Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi* (Trz). (Yayınlayanlar: Kenan Seyithanoğlu-Ahmet Rüştü Çelebi-Ahmet Hurşitoğlu-Vehbi Vakkasoğlu), İstanbul.
- Erkoçoğlu, Fatih (2011). *Emevî Devleti'nin Dönüm Noktası Abdülmelik bin Mervân*, Ankara.
- Erünsal, İsmail E. (2003). "Kütüphâne", *DİA*, Ankara 2003, XXVII, s. 11-32.
- Eymen Fuâd es-Seyyid (2000). «İskenderiye», *DİA*, İstanbul, XXII, 574-576.
- Fayda, Mustafa (1992). "Câbiye", *DİA*, İstanbul, VII, 538.
- Fazıl Halil İbrahim (2001). Emevîler Dönemi Tercüme Faaliyetleri ve İlmî Gelişmelerin Öncü Hareketleri. (Çev: Ahmet Aslan), *Harran ÜİFD*, Şanlıurfa, VII, 169-175.
- Fisher, Sydney Nettleton (1959). *The Middle East, A History*, Londra.
- Gutas, Dimitri (2003). *Yunanca Düşünce Arapça Kültür*, (Çev. Lütfü Şimşek), İstanbul.
- Hadislerle İslam* (2014). Ankara.
- Halebî, Sıbt b. el-'Acemî (1997). *Künûzu'z-Zeheb fi Tarihi Haleb*, (Thk: Şevkî Şa's-Fâlih el-Bekkûr), Haleb.
- Halil Davud ez-Zûr (1971). *el-Hayâtu'l-İlmiyye fi'ş-Şâm*, Beyrut.
- Hassân 'Ali Hallâk (1086). *Ta'r'ibu'n-Nukûdi ve'd-Devâvîni'l-'Arabiyye fi'l-'Asri'l-Umevî*, Beyrut.
- Hawting, G. R. (2000). *The First Dynasty of Islam, The Umayyad Caliphate AD 661-750*, Londra 2000.
- İbn 'Asâkir, Ebû'l-Kâsım Ali b. el-Hasen b. Hibetullah b. Abdullah eş-Şâfiî (1996). *Tarihu Medîneti Dimaşk* (Thk: Muhibiddin Ebû Said Ömer b. el-'Umerî), Beyrut.
- İbn Cülcül, Ebû Dâvud Süleyman b. Hasan b. el-Endelûsî (1955). *Tabakâtu'l-Etîbbâ ve'l-Hukemâ*, (Thk: Fuad Seyyid), Kahire.
- İbn Ebû Usaybî'a, Muvaffakuddîn Ebû'l-'Abbâs Ahmed b. el-Kâsım b. Halife b. Yûnus es-Sa'dî el-Hazrecî (trz). *'Uyûnu'l-Ahbâr fi Tabakâti'l-Etîbbâ*, thk. Nizâr Rızâ, Beyrut trz.
- İbnü'n-Nedîm (1997). *el-Fihrist*, (Tlk: İbrahim Ramazan), Beyrut: Dâru'l-Marife.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin (1999). *Suriye'de Modern Osmânî Sağlık Müesseseleri, Hastaneler ve Şam Tıp Fakültesi*, Ankara.

- el-Kıftî, Ali b. Yûsuf (1999). *Kitâbu Ahbâri'l-'Ulemâ bi-Ahbâri'l-Hukemâ*, (Ed: Fuad Sezgin), Frankfurt.
- Köşe, Abdullah (1997). "Hâris b. Kelede", *DİA*, İstanbul.
- Lapidus, İra M. (2002), *İslâm Toplumları Tarihi*, (Hz. Muhammed'den 19. Yüzyıla), (Çev: Yasin Aktay), İstanbul.
- Mayerhof, Max (1935). *İslam Medeniyeti Tarihinde Fen ve Tıp*, (Trc: Ömer Rıza Doğrul), İstanbul.
- Mehmed Mansur (1995). *İskenderiye Kütüphanesini Müslümanlar mı Yaktı?*, Ankara.
- Muhammed Abdülkadir Hureysât (1997). "Hâlid b. Yezîd", *DİA*, İstanbul.
- Ömer Ferruh (1965). "el-'İlmu fî'l-'Asri'l-Ümevî", *Mecelletü'l-Mecma'î'l-'İlmî'l-'Arabî*, Dimaşk. XL-1, 145-152.
- Pormann, Peter E. (2012), "Tıb", *DİA*, İstanbul.
- es-Sehâvî, Şemsuddîn Muhammed b. Abdurrahman (1983). *el-İ'lân bi't-Tevbîh li-men Zemme't-Tevârîh*, Beyrut.
- et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (1997). *Tarîhu't-Taberî (Tarîhu'l-Umem ve'l-Mülûk)*, Beyrût.
- Tekineş, Ayhan (2012). "Tıbb-ı Nebevî", *DİA*, İstanbul.
- Terzioğlu, Arslan (1992a). "Bimâristan", *DİA*, İstanbul.
- Terzioğlu, Arslan (1992b). Selçuklu Hastanelerinde Tıp Eğitimi ile Deontoloji ve Avrupa'ya Tesirleri, *Tarih ve Toplum*, XVIII, Sayı 107, s. 291.
- Toynbee, Arnold (1978). *Tarih Bilinci*, Bateş Yayınları, İstanbul.
- Uslu, Recep (1993). "Cündişâpur", *DİA*, İstanbul.
- Vryonis, Speros (1999). Bir Dünya Uygarlığı: Bizans, *Cogito*, Sayı: 17, s. 37-48.
- el-Yâ'kûbî (1993). *Târîhu'l-Ya'kûbî*, (Thk: Abdu'l-Emîr Mühennâ), Beyrût.
- Yakut el-Hamevî, Şihabuddin Ebî Abdullah b. Abdillâh (Trz). *Mu'cemu'l-Buldân*, (Thk: Ferid Abdülaziz el-Cündî), Beyrut.
- ez-Zehabî, Şemsuddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed et-Türkmânî (2004). *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, Beyrut.